

УДК 94 (55)+297

Тетяна Лукіна

РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІРАНУ

Ісламська республіка Іран отримала релігійний характер своєї назви у результаті Ісламської революції 1979 р. З цього часу дана країна розпочала свою зовнішню політику, яка заснована на ісламських фундаменталістських нормах. Така політика передбачала визначення Ірану як релігійного лідера у Близькосхідному регіоні, орієнтування зовнішньополітичного курсу на ісламські країни, країн-сусідів, протиборство за домінування у регіоні з Ізраїлем. Це спровокувало розрив відносин із США, і визнання її як країни «осі зла». Країна поширювала ідею «експорту революції», тобто надихання інших країн ідеями шіїзм, створення конституційних засад і зовнішньої політики за іранською моделлю. Відбувається підтримка деяких ісламських політичних рухів і партій, яких міжнародна спільнота визнала терористичними. Хоча останні роки все-таки спостерігається певна демократизація політичного курсу Ірану. Тому країні, яка проводить зовнішню політику на релігійних засадах, дуже важко бути гнучкою, тому що це є прописані норми давнини, які аж ніяк не підходять сьогоденню, і їх не можна змінити.

Релігійний фактор зовнішньої політики Ірану привертая увагу переважно зарубіжних дослідників. Натомість можна виділити і низку російських науковців: С. Алієва, М. Жданова, О. Ігнатенка, А. Торкунова.

Такі важливі фактори як релігія, мова, етнічна складова тощо, закладаються у державі протягом тривалого історичного розвитку. Тому у статті автор обирає завданням прослідкувати вплив релігії саме на зовнішню політику Ірану в історичній ретроспективі останньої чверті ХХ ст., визначити роль ісламу у зовнішній політиці мусульманської країни на сучасному етапі історичного розвитку.

Визначивши мету, можна виокремити такі конкретні задачі:

- розглянути вплив ісламських догм на конституційні засади Ісламської респуб-

ліки Іран (далі – ІРІ);

- простежити ісламську політичну систему, яка взаємопов'язана із зовнішньополітичним курсом Ірану;

- детально визначити політику Хатамі (1997-2005 рр.) та його концепцію «діалог цивілізацій»;

- виокремлення ролі фактору різниці між сунітами та шіїтами та позначення його на відносини з іншими країнами.

У 1979 році в Ірані відбувається Ісламська революція, у результаті якої 1 лютого 1979 року після 14 років вигнання повертається національно-релігійний лідер аятола Р.М. Хомейні. Влада перейшла до Ісламської революційної ради. 1 квітня 1979 р. за результатами всенародного референдуму країна отримала назву – Ісламська республіка Іран.

Революція призвела до демонтажу старої політичної системи та створення нової політики на ісламських принципах. У країні фактично була встановлена ісламська диктатура, яка спиралася не на класи та групи інтересів, а на ісламську ідеологію та всеохоплюючу структуру ісламського духовенства. Згідно з принципами ісламської влади державу повинен очолювати релігійний лідер, якого обирають Збори експертів. Військовою опорою духівництва став Корпус вартових ісламської революції (КВІР). Принципи ісламської економіки, отримавши назву «тоухідна економіка» через її достатньо жорстку централізацію та розподільчий характер, викладені у преамбулі Конституції («Економіка – це засіб, а не ціль розвитку») [4].

Також у преамбулі Конституції 1979 року йдеться про те, що документ слідує принципам ісламської революції, яка корінним чином відрізняється від усіх інших революцій, оскільки вона є волевиявленням мусульманської уми (общини). Ісламська республіка Іран може бути охарактеризована, згідно з Конституцією, як теократична республіка, яка спирається на інститути релігій-

ної та республіканської влади. В основі релігійної влади, яка забезпечує легітимність усіх інших інститутів, лежать ісламські принципи, найважливішим з яких вважається велаят-е факір («правління найбільш авторитетного шіїтського правознавця»). Відповідно до цього рішення найвищою державною особою, головою Ісламської республіки Іран, є духовний лідер – Верховний лідер ісламської революції – рахбар, який керує роботою усіх гілок влади й обирається Радою експертів. Рахбар повинен відповідати певним вимогам. Він володіє широким колом повноважень, серед яких:

- визначення загальної політики держави;
- здійснення функцій верховного головнокомандувача збройними силами ІРІ;
- контроль за належним виконанням призначеного політичного курсу;
- оголошення війни, миру та мобілізації;
- видання указів про загальнонаціональні збори референдумів;
- підписання указу про всенародні вибори президента ІРІ;
- позбавлення влади Президента республіки, якщо Верховний Суд визнає його винним у порушенні конституційних обов'язків, або меджліс висловиться за його усунення на основі порушення ним ст. 89 конституції (Розділ «Особливості законодавчої влади»);
- вирішення суперечок між меджлісом і Наглядною радою.

Стаття 113 Конституції встановлює, що після Верховного лідера ісламської революції (рахбара) вищою офіційною особою в країні є Президент, який діє як голова виконавчої влади (за винятком питань, які безпосередньо стосуються канцелярії рахбара). Ст. 122 встановлює, що Президент є відповідальним перед народом, рахбаром і меджлісом [5].

Вищий законодавчий орган влади – однопалатний парламент – меджліс (Збори ісламської ради). Кількість місць у парламенті збільшується у залежності від зростання населення, вона формується у результаті прямого голосування терміном на 4 роки. Згідно зі ст. 71 Конституції, меджліс може самостійно ініціювати закони за умов,

якщо вони не суперечать ісламським принципам (ст. 72). Відповідність законів, які приймає меджліс, ісламу та Конституції встановлює Наглядна Рада (Рада вартів). Голова судової влади призначається рахбаром. Активно діють суди для духовенства. Інституціональний дизайн органів влади в Ірані, і його затвердження у Конституції свідчить про те, що система правління у країні поєднує у собі елементи релігійної влади, яка заснована на визнанні ісламу як офіційної державної релігії й ідеології, та елементах президентської форми правління.

Ісламська революція, яка зламала давній устрій, означала рішучу відмову від західних політичних інститутів і конструювання політичної системи нового типу.

Положення ісламської ідеї поділяють світ на дар-ур-іслам – мусульманський світ, і дар-уль-ширк – «світ нещастя та багатобожжя». За таким принципом поділяється світ міжнародної політики. Таке розмежування в принципі означає, що не існує національної держави на окремій території. Більше того, у сучасних міжнародних відносинах з «державою невірних» (дар-уль-ширк) не треба вести справи як з рівнею [6].

На основі такої теоретичної засади Ісламська республіка Іран за аятоли Хомейні намагалася позиціонувати себе як релігійний центр усього мусульманського світу. Але не відбувалося спрощення розмежування між шіїтами та сунітами, а навпаки, посилилась конкуренція з сунітською Саудівською Аравією. Ісламські лідери і сьогодні дотримуються основних цілей ісламської революції. Але допускається корекція стратегічного курсу винятково для подолання нав'язаної (у першу чергу, США) ізоляції Ірану. Протягом більше 20 років зі смерті аятоли Хомейні його ідеї залишаються головним орієнтиром для формування нинішніми лідерами ІРІ внутрішньої та зовнішньої політики країни. Згідно з Конституцією Ірану, офіційною ідеологією цієї країни є іслам. Політичний іслам як ідеологія – це проектування культурних і духовних орієнтирів мусульман на норми соціальної й індивідуальної поведінки, що неминуче впливають на прийняття конкретних рішень, а також на дію інститутів політич-

ної системи. Для сучасного Ірану у першу чергу важливим є націоналізм, на другому місці – революційна ісламська ідеологія, або панісламізм [7].

Після закінчення війни з Іраком (1988 р.) і після смерті Хомейні (3 червня 1989 р.) у діях іранського керівництва встановився деякий прагматизм, у країні розпочалася лібералізація економічного та політичного життя. Економічні реформи пов'язані з діяльністю керівництва Алі Акбара Рафсанджані (президент з 1989 р. по 1997 р.), політична лібералізація з діяльністю Мохаммеда Хатамі (1997-2005 рр.).

Коли до влади прийшов Хатамі, то Іран розпочав поступово еволюціонувати у бік створення основ громадянського суспільства, відродження політичних партій, альтернативних ЗМІ. Президентом була заснована концепція «діалог цивілізацій», був взятий курс на велику відкритість Ірану зовнішньому світові. Президент і його прихильники поклали велику надію на цю ідею, яка отримала широку популярність. Вони вважають, що ідейно-політичні розбіжності, які існують між ісламським світом і Заходом можна вирішити за допомогою діалогу. Ця ідея має такі визначальні риси:

- по-перше, «діалог цивілізацій» як спроба досягти взаєморозуміння та знайти відповідь на проблеми, які є нагальними для всіх цивілізацій (мир і безпека, людина та природа, сім'я, мораль);

- по-друге, заклик до мусульманських країн створити, на основі спільної спадщини й інтересів, необхідні умови для встановлення взаємної довіри у рамках двосторонніх і багатосторонніх відносин (ОІК) як першого та найголовнішого стратегічного завдання у справі забезпечення безпеки, сформуванню системи, яка охоплює весь ісламський світ, що сприяє розвитку;

- по-третє, розвиток плюралізму у самій іранській спільноті, включаючи «зіткнення найрізноманітніших, протилежних точок зору» [8].

Концепція знайшла широку підтримку у голови католицької церкви папи Іоанна Павла II та низки авторитетних міжнародних організацій. 2000 р. був оголошений роком діалогу між представниками цивілізацій. Вважається, що ідея «діалогу цивілізацій»

одночасно означає діалог між послідовниками двох найголовніших релігій світу – християнства й ісламу. У той же час ця ідея була направлена проти так званого прогнозу «зіткнення цивілізацій», яке начебто очікує світ після закінчення холодної війни. За словами помічника президента Клінтона Ентоні Лейка, Вашингтон не бере до уваги «ісламський» характер Ісламської республіки Іран. Хоча США, починаючи з перших днів створення ІРІ, застосували низку санкцій, затверджених Конгресом, які перешкоджали нормалізації відносин між двома країнами. У 1995 і 1996 рр. Конгрес прийняв нові законодавчі акти, що закликали до повної заборони торгівлі між Іраном і США. Також був затверджений закон про санкції до всіх американських, зарубіжних компаній і громадян, які інвестували протягом одного року більше 40 млн. доларів у розвиток нафтових ресурсів Ірану [9].

Адміністрація Президента США Б. Клінтона вважала, що нормалізації відносин з Іраном перешкоджають деякі дії та політика тегеранського керівництва. До них відносять: згідно з даними Вашингтона Іран вживає заходів щодо створення атомної й інших видів забороненої зброї, систем доставки ракет дальньої дії; Іран є спонсором міжнародного тероризму; виступає проти арабо-ізраїльського мирного процесу; докладає зусиль щодо повалення режимів на Середньому Сході та частково в Африці, з якими США має дружні відносини; піддає жорстоким переслідуванням громадян власної країни, особливо жінок і представників релігійної меншості.

У діяльності керівництва Ірану у 2001-2003 рр. визначився акцент засудження терактів у Нью-Йорку, підтримка гуманітарних операцій у ході повалення талібів в Афганістані, які посилювали можливість поступової нормалізації американсько-іранських відносин. Але це не відбулося через зачислення Ірану до «осі зла», і визначення його як можливої чергової військової цілі для «американської антитерористичної кампанії» (і кампанії з боротьби з розповсюдження ядерної зброї). Слід зазначити, що ядерна програма Ірану спочатку створювалася ще за шаха завдяки активній підтримці зі сторони країн Західної Європи

(у першу чергу, закупівля реакторів у Франції у 1974 р. і ФРН у 1977 р.), а також у США.

У березні 2005 р. на президентських виборах переміг колишній мер Тегерана Махмуд Ахмадінежад, який зробив декілька гострих заяв проти Ізраїлю та його союзників і приніс перемогу у меджлісі консерваторам, що сповільнило політику лібералізації іранського керівництва.

У середині травня 2006 р. представники Ірану заявили, що країна почала процес збагачення урану. Було випробувано кілька балістичних ракет середнього радіусу дії. З приводу чого найбільшу занепокоєність висловили США та Ізраїль.

У ході парламентських виборів 2008 р. іранським реформістам не вдалося відновити свій вплив. У результаті більше дві третіх місць у меджлісі отримала пропрезидентська консервативна партія. У березні 2008 р. президент Ірану здійснив візит до Іраку, де звернувся до шийтської більшості з закликом сприяти прискореному виведенню іноземних військ з країни.

Ісламська республіка Іран намагається поширити в ісламських країнах принципи шийзму, і таким чином стати лідируючою країною на міжнародній арені. В історичному контексті іслам прийшов на територію сучасного Ірану майже одразу після заснування цієї релігії у VII ст. н.е. Після смерті Алі ібн Абу Таліба (Лев Алі)*, родичі та найближчі сподвижники Мухаммеда, у війні з іншими мусульманами за право очолювати мусульманську общину (уму), організували стійку групу послідовників Лева Алі, яка назвала себе «шиа Алі», тобто партія Алі. Саме вони і започаткували шийзм.

Іран відстоює догми саме шийзму та не приймає тлумачення ісламу з сунітського боку. Заснували сунізм перші три халіфа – Абу Бекр, Омар і Осман, які не відносились до роду Мухаммеда. Кожний з них став головою держави і спільноти на основі «ідж-

ми» (рішення, які затверджувалися з переказів про Мухаммеда, зібраних у Сунні, і засновані на свідченнях не тільки членів сім'ї Мухаммеда, але і його сподвижників).

Тлумачення історії раннього ісламу у сунітів і шийтів дуже відрізняється. Протягом довгої історії шийти створили практику приховування своїх справжніх переконань (такій), а також розвивали теорію про непогрішність імамів, які належать до роду Алі та його дружини Фатіми (дочки Мухаммеда). Однією з причин поділу на шийтів і сунітів є також етнічний фактор: серед шийтів багато представників неаравських народів, які населяли територію Перської імперії.

Сьогодні іслам шийтського напрямку сповідають 89% населення Ірану (переважно перси, азербайджанці, мазендеранці, талиші, гілянці, араби), шийзм є державною релігією країни. Релігійній меншості за Основним Законом гарантована свобода віросповідання, хоча фактично права меншості обмежені, особливо у сфері освіти. Сунізму дотримуються близько 10% (15 млн. осіб), з етнічного боку це, як правило, курди, белуджі та туркмени.

Іран надає підтримку шийтським общинам закордоном (Ірак, Сирія, Пакистан та інші країни) і використовує релігійний фактор для того, щоб стати релігійною наддержавою, конкуруючи за цей статус із Саудівською Аравією. Духовні лідери Ірану, які займаються ідеологічним експортом, одночасно позиціонують себе в якості єдиної сили, яка реально протистоїть впливу Ізраїль – США на Близькому Сході [10].

Консолідація ісламського режиму спонукає провести вельми актуальний аналіз соціально-політичних та економічних важелів «практичного ісламізму», ідейно-політична платформа, яка заснована на трьох постулатах:

- принцип «велайат-е факіх» (керівництво богослова-правознавця, який представляє «прихований» шийтський імам), який дозволяє створити ісламську державу у сучасному світі навіть за відсутності спадкоємця Пророка;
- дихотомічне бачення світу, який поділений на гнобителів та пригноблених (інтереси останніх, причому не тільки мусу-

* Алі ібн Абу Таліб, або – Лев Алі (близько 604-661) – четвертий праведний халіф, двоюрідний брат і зять Мухаммеда (чоловік доньки Мухаммеда Фатіми).

З іменем Алі пов'язаний перший в ісламі розкол, що привів до зародження релігійно-політичних рухів шийтів і хариджитів і до їх обособлення від сунітської більшості. Шийти-імаміти вважають Алі першим із Дванадцяти імамів. Нашадків Алі називають Алідами.

льман, захищає ісламська революція);

- націоналістський по суті, хоча і пан-ісламістський за формою, заклик до боротьби проти Заходу та Сходу (наддержав), які прагнуть до панування над «третім світом».

Отже, одержимий ідеєю «експорту революції» у 1981-1984 рр. Іран намагався поширити ісламську революцію у таких країнах: Бахрейн (січень, 1980 р.), Кувейт (грудень 1983 р.), відправка вартових ісламської революції до Лівану. Практика підтримки ісламських фундаменталістів дала свої результати у першій половині 1990-х рр. у Судані та Єгипті [11].

До середини 1980-х рр. Іран був у міжнародній ізоляції. Провал спроб «експорту» революції у треті країни, несприятливий хід війни з Іраком змусили ісламське керівництво

схилятися до компромісів на міжнародній арені.

Принцип «експорту ісламської революції», виражав не тільки властиве прагнення до поширення «передового досвіду», але і спробу створити єдиний антиімперіалістичний та антикомуністичний ісламський фронт, підтримати бойовий ентузіазм і солідарність усередині країни та націоналістичні домагання Ірану на лідерство у регіоні [12].

У наданій нижче таблиці можна детально розглянути взаємодію деяких країн і політичних рухів. Орієнтація Ірану спостерігається в основному на утворення шийтського спрямування, але є і винятки.

Таблиця 1. Підтримка Іраном ісламських країн і рухів («експорт революції»)

Країна	Опис подій	Ставлення США до подій
Афганістан	Іран допомагає побороти опозицію (талібан). Підтримує владу президента Хаміда Карзая (2004-2009 рр., та з 2009 р.). Іран є спонсором економічного відродження даної країни. Докладає максимум зусиль, щоб впливати на шіїтів. У першу чергу на хазарійців, а також жителів західної та північної частини країни [13].	Також надає допомогу владі Хаміда Карзая. Зміцнення позицій на території Афганістану викликає незадоволення Ірану. Хоча такий стан справ, через спільні зусилля обох держав у цій країні може налагодити американсько-іранські відносини.
Сирія	Іран є одним із небагатьох союзників Сирії протягом 40 років. З 2000 р. президентом є Башар аль Асад, який є представником алавітської (напрямок шіїзму) меншості у Сирії, який своєю владою пригнічує сунітів [14].	Сирія, на думку США, очолює список спонсорів тероризму, тому це є найгірші двосторонні відносини. Звичайно, це додає більше непорозумінь між Іраном і США.
Єгипет («Браття мусульмани»)	Більшість населення сповідують сунізм. Але є і шіїтська меншина. Під час і після Ісламської революції іранці отримали підтримку міжнародної релігійно-політичної асоціації «Браття мусульмани». Як це не абсурдно, але це об'єднання сунітського спрямування поважає деякі догми шіїзму (наприклад, потреба у релігійному лідеріві). Ставлення «Братів мусульман» має риси «подвійних стандартів» щодо Ірану, тому що теоретично розглядає Іран як союзника, але також чекає підтримки у Захід-	Неоднозначним є ставлення до «Братів мусульман», оскільки уряд США вважає їх найадекватнішою серед усіх ісламських організацій. Можливо американський уряд вбачає певну користь у підтримці цієї асоціації в ісламському світі.

	них країн [15].	
Палестина («ХАМАС»)	Іран і палестинський ісламський рух, а також політична партія «ХАМАС», знаходять можливість співпрацювати на основі єдиної мети: підірвати вплив Організації Визволення Палестини та знищення держави Ізраїль. Даний рух має сунітську спрямованість. Іран надає фінансову допомогу [16].	США визнав дану організацію терористичною, як і багато інших країн світу. США витрачає багато коштів і засобів на подолання тероризму у світі, тому ставлення до «ХАМАС» є очевидним. Через це США підозрює Іран у причетності до терористичної міжнародної діяльності.
Ліван («Хезболла»)	«Хезболла» вважалася основною проіранською організацією. Дана організація сповідує шиїзм. Головним об'єктом нападу «Хезболла» є Ізраїльські Сили Оборони, на які вчиняються збройні операції з території Лівану. Іран надає фінансову допомогу, постачає зброю та боєприпаси [17].	США також визнає дану організацію як терористичну, хоча її представники називають «Воєнізована ліванська шиїтська організація». Аналогічна позиція до ліванської організації як до «ХАМАС»

Підсумовуючи дослідження даної теми, треба відзначити, що іслам фактично поділяє країни на два блоки: ісламські та такі, що належать до інших релігій. Тобто, країни, в яких головним джерелом є Коран, проголошують рівні відносини з такою самою країною. В ісламських джерелах навіть заохочується вести війну з країнами іншої віри. Саме Іран широко розпочав будувати ісламські принципи з 1979 р.

Отже у статті автор зробила спробу:

– простежити ісламську політичну систему ІРІ, що взаємопов'язана із зовнішньополітичним курсом. Верховним лідером країни є рахбар, який має бути широко обізнаний у правознавстві та враховувати й використовувати шиїтські норми, ведучи політичні справи. Президентів дісталася лише виконавча влада. Конституція проголошує, що створення законів виконується тільки на принципах ісламу;

– визначити концепцію «діалог цивілізацій» політики Хатамі. Президент зробив крок назустріч Західним країнам, щоб Іран став відкритим для усього світу. Почалося налагодження контактів з Заходом, особливо із США;

– визначити різницю між сунітами та шиїтами. Існують гострі протиріччя у тлумаченні ісламських джерел і релігійної по-

ведінки громадян країн, які належать різним течіям ісламу. На сьогодні це провокує багато конфліктів. Було вказано чому саме Іран сповідує шиїзм, використовуючи історичну ретроспективу та утворення напрямку;

– з'ясувати ідею «експорту революції». Іран підтримує зв'язки з країнами свого регіону для лідерства у ньому, підтримує шиїтів, надає їм допомогу. Суперечливим фактом для США є зв'язки Ірану з деякими терористичними організаціями, хоча офіційно Тегеран засуджує міжнародний тероризм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алиев С.М. История Ирана. XX век / С.М. Алиев. – М.: Ин-т востоковедения РАН: Крафт+, 2004. – 648 с.
2. Жданов Н.В. Исламская концепция миропо-рядка / Николай Васильевич Жданов. – М.: Между-народные отношения, 2003. – 568 с.
3. Торкунов А.В. Политические системы и по-литические культуры Востока / А.Д. Воскресенский. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 829 с.
4. Там само. – С.357.
5. Там само. – С.359.
6. Там само. – С.30.
7. Торкунов А.В. Указ. раб. – С.362.
8. Там само. – С.360.
9. Алиев С.М. Указ. раб. – С.523.
10. Алиев С.М. Указ. раб. – С.524.
11. Торкунов А.В. Указ. раб. – С.356.
12. Там само. – С.358.

13. Сажин И.В. Иран и проблемы Афганистана / И.В. Сажин [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2002/10-04-02.htm>

14. Фридман Дж. Сирия, Иран и баланс сил на Среднем Востоке / Джордж Фридман [Электронный ресурс] // Око Планеты: новости, аналитика, информация. – Режим доступа: <http://oko-planet.su/politik/politikmir/91441-siriya-iran-i-balans-sil-na-srednem-vostoke.html>

15. Торкунов А. Международные отношения на Ближнем и Среднем Востоке / Алексей Торкунов [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/tork/14.php

16. Жаринов К. Терроризм и террористы / К. Жаринов [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://profismart.org/web/bookreader-88507-39.php>

17. Там само.

Тетяна Лукіна *Релігійний фактор зовнішньої політики Ірану*

Розглянуто вплив релігійного фактору на зовнішню політику Ірану; ісламські догми, які формують політичний курс; концепції - «діалог цивілізацій» та «експорт революцій». Автор дійшов висновку, що роль релігії у політиці надає країні негнучкого та принципового фактору у веденні міжнародної політики.

Ключові слова: іслам, шиїзм, «діалог цивілізацій», «експорт революції»

Татьяна Лукина *Религиозный фактор внешней политики Ирана*

Рассмотрено влияние религиозного фактора на внешнюю политику Иран; исламские догмы, которые формируют политический курс; концепции - «диалог цивилизаций» и «экспорт революции». Автор пришел к выводу, что роль религии в политике придает государству негибкого и принципиального фактора при ведении международной политики.

Ключевые слова: ислам, шиизм, «диалог цивилизаций», «экспорт революции»

Tatiana Lukina *Religious factor of foreign policy of Iran*

There were considered: religious factor impact on foreign policy of Iran; Islamic principles formed political course; «dialogue of civilizations» concept and «revolution export». The author made conclusion: conducting international policy, religion huge impact caused existing inflexible and principled state policy.

Key words: islam, Shiism, «dialogue of civilizations», «revolution export»

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., доцент

Надійшла до редакції 11.09.2012 р.